

Mol, J. A., Militzer, K., Nicholson, H. J., ed., *The Military Orders and the Reformation. Choices, State Building, and the Weight of Tradition* (Bijdragen tot de geschiedenis van de Ridderlijke Duitse orde, Balije van Utrecht III;; Hilversum: Verloren, 2006, 319 blz., €32,-, ISBN 90 6550 913 5).

Deze congresbundel bevat dertien artikelen en een introductie, gedeeltelijk in het Engels en gedeeltelijk in het Duits, van evenzoveel uitstekende kenners van de geschiedenis van de geestelijke ridderorden in Europa. Zij concentreren zich op de zestiende eeuw, een periode waarin de johannieters en de Duitse orde ten gevolge van de protestantse reformatie veel van hun goederenbezit verloren en er maar gedeeltelijk in slaagden om zich staande te houden.

In Oost-Pruisen, waar de Marienburg aan de benedenloop van de Weichsel het hoofdkwartier van de Duitse orde vormde, deed grootmeester Albert van Brandenburg-Ansbach in 1525 de verrassende stap om over te gaan tot het lutheranisme, zichzelf met al zijn Pruisische commanderijen los te maken uit het verband van de orde, en dit hele gebied als wereldlijk hertogdom Pruisen in leen op te dragen aan de koning van Polen.

Dit had grote gevolgen voor de andere delen van de orde, in Lijfland en Duitsland met hoofdkwartier Mergentheim, waar veel commanderijen (delen van) hun bezit verloren ten gevolge van oorlogshandelingen en confiscaties. Door verschillende auteurs wordt geconstateerd dat bij de leden van de orde zelf, zowel ridders als priesters, de godsdienstige verschillen nauwelijke een rol speelden en zeker niet diep werden doordacht. Veel belangrijker was de sociale cohesie van de broeders, die meer en meer werden beschouwd als representanten van de lage adel, die om die reden door hun standsgenoten werden gesteund. De Duitse orde werd in die periode zonder veel problemen triconfessioneel: katholiek, luthers en calvinistisch.

Wat de johannieter orde betreft, die in 1530 het eiland Malta als zijn nieuwe hoofdkwartier door Karel V kreeg aangewezen nadat de ridders na een lang volgehouden beleg door de Turken in 1522 van Rhodos waren verdreven, hier onderwierp zich alleen de balije Brandenburg in 1544 aan de lutherse markgraaf, zonder de banden met de orde helemaal te verbreken. De Duitse Tong van de orde bleef verder katholiek, maar moest daardoor wel grote verliezen in protestantse gebieden incasseren.

Voor Nederlandse lezers het meest spannend zijn de artikelen over de overlevingspogingen van de johannieters en de Duitse orde in Utrecht en Haarlem, onder andere door de vervaardiging van series geschilderde commandeursportretten en andere kunstwerken. Johannes A. Mol beschrijft in 'Trying to survive, The Military Orders in Utrecht, 1580-1620' (181-207) hoe de beide orden zich tegenover de gewestelijke staten van Utrecht en Holland tevergeefs beriepen op hun ondergeschiktheid aan een grootmeester elders in Europa, waarbij echter de Duitse orde als commanderij voor ridders wel de kans kreeg om te overleven – zij het op den duur als protestantse balije van Utrecht los van het verband van de orde –, maar de johannieter commanderijen van

Utrecht en Haarlem als huizen voor priesters daarin niet slaagden. Zij moesten in de zeventiende eeuw uitsterven en hun bezittingen vervielen aan stad en staten.

Om zijn huis te legitimeren als een instelling met oude privileges die niet was onderworpen aan een bisschop of een statenvergadering maar alleen aan de grootmeester, liet de Haarlemse commandeur Hendrik van Swol in 1561, kort na de oprichting van het bisdom Haarlem in 1559, een serie portretten schilderen van Haarlemse commandeurs vanaf de stichting van deze commanderij in 1310, zoals wordt beschreven door Truus van Bueren, 'The Art Treasuries of the Haarlem Convent of St John: Objects of Desire to a Protestant Town'. (209-235) Verder kregen Haarlemse schilders van naam zoals Jan van Scorel, Maarten van Heemskerk en Geertgen tot Sint Jans opdracht om altaarstukken te vervaardigen met bijbelse en oud-christelijke voorstellingen, die de geschiedenis van de johannieter orde verbonden met de eerste eeuwen van onze jaartelling. Een deel van deze schilderstukken is nog in het Frans Halsmuseum in Haarlem te bewonderen, andere zijn over de wereld verspreid.

De Duitse orde deed in Utrecht iets soortgelijks, zij het niet met zulke beroemde schilders: onder landcommandeur Taets van Amerongen werd tussen 1576 en de beeldenstorm van 1580 opdracht gegeven voor een portretreeks van alle commandeurs vanaf het begin van de orde in Utrecht omstreeks 1230 tot de eigen tijd toe. Daantje Meuwissen doet verslag van haar promotieonderzoek naar het ontstaan van deze reeks in 'Faithful to Tradition. The Function of the Portrait Series of the Land Commanders of the Teutonic Order, Utrecht Bailiwick'. (237-268) Interessant is hieraan zeker ook het technische deel van het onderzoek, waarin met röntgenstralen is aangetoond dat van de vijf portretten op het zevende paneel van de reeks de eerste vier gezichten beschadigd zijn geweest door beeldenstorm maar het vijfde niet: dat van commandeur Taets van Amerongen. Uit de kasboeken van de orde blijkt dat zijn gezicht pas is geschilderd in 1592 na de dood van zijn reeds lang afgetreden voorganger. Oorspronkelijk dacht de auteur dat de derde persoon op dat paneel de opdrachtgever was geweest, maar na deze röntgenbestraling is die conclusie gelukkig herzien.

Het boek is prachtig in zwart-wit en kleur geïllustreerd, per artikel onderaan de bladzijden grondig geannoteerd en erachter voorzien van een lijst van bronnen en literatuur, en het geheel is ontsloten door een naamregister. Ik kon maar een enkele keer struikelen over een drukfout of het ontbreken van een verwijzing. Wie iets wil weten over de geestelijke ridderorden van heel Europa ten tijde van de reformatie moet dit boek ter hand nemen.

Johanna Maria van Winter

Vermeesch, G., *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2006, Amsterdamse Gouden Eeuw reeks; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006, 329 blz., ISBN 90 5356 882 8).

In de discussies over staatsvormingsprocessen in de vroeg-moderne tijd speelt de professionalisering van leger en vloot, en de daarmee gepaard gaande financiële ontwikkelingen een centrale rol. Waar het gaat om de Republiek is de vraag of het decentrale karakter een belemmerende dan wel een stimulerende rol heeft gespeeld in dit proces. Bij degenen, zoals Charles Tilly, die beweren dat de staatstructuur van de Republiek belemmerend werkte op de prestaties op het gebied van oorlogvoering staat de stelling centraal dat de trage, op consensus gerichte staatstructuur institutionele veranderingen in de weg stond, waardoor de Republiek in onvoldoende mate in staat was om in tijden van crisis voldoende geld voor de oorlogvoering bijeen te brengen. Hiertegenover staat de stelling, onder andere verdedigd door Jan Glete, dat juist het decentrale karakter en de vele overlegorganen die hiermee annex waren leidde tot een solide staatorganisatie die een sterke greep had op het militaire apparaat. Hierdoor werd professionalisering van leger en vloot bevorderd.

In deze studie naar de grenssteden Gorinchem en Doesburg in de periode 1570-1680 onderzoekt Griet Vermeesch aan de hand van een vergelijking tussen deze twee steden hoe het proces van professionalisering van leger en verdediging zich in een periode van meer dan honderd jaar heeft voltrokken. De onderzochte periode is door de auteur in drie delen gesplitst, te weten een tijd van wording (1570-1590), een periode van stabilisatie en verregaande professionalisering van de verdediging en verdedigingswerken (1590-1648) en een derde periode (1648-1680) waarin beide steden opnieuw met oorlogen te maken kregen. In ieder van de drie delen komen de steden afzonderlijk aan de orde. De belangrijkste thema's in de delen zijn de verhoudingen tussen soldaten en burgers, de organisatie en financiering van de versterking van de fortificaties en de financiering van de verdediging in het algemeen. Dit laatste thema wordt steeds in het perspectief van de locale, gewestelijke en boven-gewestelijke financiële verhoudingen geplaatst. De vergelijking vindt gewoonlijk plaats in een afsluitende paragraaf.

De uitkomst van Vermeesch' onderzoek is weinig verrassend. De decentrale structuur van de Republiek zorgde er voor dat de gewestelijk overheid rekening hield met lokale gevoeligheden en er bij gebaat was te voorkomen dat ze met de lokale overheden in conflict kwam. Op hun beurt waren de lokale overheden weer gevoelig voor de gevolgen van hun maatregelen op de eigen bevolking. Dat dit leidde tot een snelle besluitvorming mag bekend worden verondersteld. Ook de vaststelling dat in tijden van relatieve veiligheid de bereidheid om belastingen te betalen afnam zal niemand verbazen, evenmin als de stelling dat onder de dreiging van oorlog er meer bereidheid was tot een